

1. Ünite: Dil ve Dilbilim

İnsanlar arasındaki iletişimi kurmada kullanılan en temel araç dildir. Bütün insanlar en az bir dil bilirler ve etrafındakilerle bu dili kullanarak anlaşılır. Bir çok toplumda bir çocuğun ilk sözcüklerini söylemesi anne-babasını ne kadar sevindirirse, bazı toplumlarda yeni doğan çocuklar ilk sözcüklerini söyleyinceye kadar toplumun bir parçası olarak sayılmamakta, ancak konuşmaya başladıklarında 'insan' olarak kabul edilmektedir. Bu gibi inanç ve düşünceler dilin, dil bilmenin insanlar için ne kadar önemli olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

DİL BİLMEK NE DEMEKTİR?

Dil bilmek, algılanan bir iletinin içeriğini anlayabilmek ve dinleyiciler tarafından anlaşılabilen bir iletiyi oluşturabilmektir. Başka bir deyişle, dil bilmek algılanan /duyulan iletinin içerdiği sesleri ayırtedebilme ve ayırtedilen seslerin bileşimlerinden hangilerinin anlamlı olduğunu, bu anlamın ne olduğunu anlayabilmektir. Bir konuşucu için ise dil bilmek, dinleyiciler tarafından anlaşılabilen, kabul edilebilen bir ileti oluşturabilmek demektir. Başka bir deyişle, dil bilmenin bir başka boyutu da konuşucu tarafından dinleyicinin bildiği seslerin oluşturulması ve bunların dinleyicinin kabul edeceği biçimde birleştirilmesidir. Her dil için hangi birimlerin olduğunu, hangi yapı için hangi birimlerin seçileceğini ve bu birimlerin nasıl birleştirildiğini bilmeyen kişiler, o dili bilmiyordur. Dil bir kurallar dizgesidir. Bir dizge, o dizgeyi oluşturan birimlerden ve o birimlerin kurallı biçimde dizilişinden oluşur. Dil bilmek, o dilin birimlerini ve birimler ile ilgili kuralları bilmek demektir. İnsanlar arasında iletişim yalnız konuşma dili ile olmaz. İşitme engelli kişiler el hareketleri ve yüz-vücut hareketleri ile ifade edilen 'işaret dili' ile iletişim kurarlar. İşaret dilleri de, konuşulan diller gibi, doğal dillerdir; iki dil türünün arasındaki fark, konuşulan dillerin kendilerini ifade etmek için ses kullanmaları, işaret dillerinin ise, ses kullanamadıkları için, ifade etmek istedikleri anlamı el, yüz ve vücut hareketleri ile aktarmalarıdır. Bir dilin dilbilgisi dört ana bileşenden oluşur: sesbilim, biçimbilim, sözdizim, anlambilim. **Sesbilim**, o dilde bulunan ses birimlerinin niteliği, dağılımı ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; **biçimbilim** sözcüklerin yapısı, en küçük anlam birimleri olan biçimbirimlerin özellikleri, dağılımı ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; **sözdizim** tümce yapısını belirleyen birim ve bunların dağılımını ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; **anlambilim** dilin anlam yapısını inceler.

Sesbilim

Bütün insanlar anadili olarak konuştukları dilin sesleri hakkında çoğu zaman niteliğini tam olarak ifade edemediği ama kendi dilinin bir birimi olup olmadığı üzerinde kesin bir karar verebileceği içsel bir bilgiye sahiptir. Anadili konuşucularının içselleştirmiş oldukları başka bir bilgi de seslerin sözcük içinde dizilişleridir.

Sözcük Bilgisi

İletişim, bir dilde çıkarılan sesler ve bu seslerin dilin ses yapısına uygun olarak dağılımı ve dizilişini belirleyen kurallara uygun olarak ardarda sıralanması ile kurulur. Ancak sesler tek başlarına anlamsızdır. İletişim ancak anlamlı bir ses dizesi ile mümkün olur, yani dillerde bazı ses sıralanmalarına anlam verilmiştir. Sözcükleri oluşturan sesler onların **biçimi**, anlamları da sözcüklerin gönderge-leridir, bir kavramı temsil ederler. Sözcükler biçim-anlam birleşimleridir. Doğal dillerde sözcüklerin biçimleri ile anlamları/ göndergeleri arasındaki ilişki doğal değildir.

Tümce Bilgisi

Kendi başlarına anlamsız olan ve dildeki en küçük birimler olan seslerin birleşmesi ile oluşan sözcükler bir araya gelerek öbekler, öbekler biraraya gelerek tümce oluştururlar. Sözcükler tek bir anlamlı birim olabileceği gibi birden fazla anlamlı birimden de oluşabilir. En küçük anlamlı birimlere **biçimbirim** denir. Dili oluşturan yapısal birimleri ve bunların düzeylerini şöyle gösterebiliriz;

sesler → biçimbirimler → sözcükler → öbekler → Tümce

Dilin en temel özelliklerinden biri, dillerde tümce sayısının sonsuz olmasıdır. Dillerin bir başka özelliği de, tümce uzunluğunda bir kısıtlama olmamasıdır; tümce yapısı **özyineleyicidir**.

Anlambilim

Anadili konuşucuları, sözcüklerin ve tümcelerin ne anlama geldiğini anlarlar. Bir konuşucunun yaptığı anlam sapmalarını anlarlar; genellikle bir sapma, anlam genişletmesi ya da daraltması olan durumları anlamakta zorluk çekmezler. Aynı biçimde, kendileri anadillerinin yapılarını, istedikleri anlam ve amaçta kullanabilirler. Sözcüklere yeni anlamlar yükleyebilirler, anlam sapmaları yapabilirler, sözcüklerin anlamlarını genişletebilirler ya da onları dar anlamda kullanabilirler.

DİL YETİSİ VE EDİM

İçselleştirilmiş bilginin niteliği ile bilginin uygulanması arasında bir ayrım vardır. Bu ayrım **dil yetisi** ile **dil edimi** arasındaki ayrımdır. Bir anadili konuşucunun içselleştirmiş olduğu bilgi onun dil yetisini oluşturur.

DİLBİLGİSİ NEDİR?

Dilbilgisi terimi günlük kullanımda da çok sık ve çok değişik anlamları içermektedir. Ancak dilbilimde *dilbilgisi* terimi günlük kullanımdan farklı bir biçimde kullanılmaktadır. Bu açıdan üç tür dilbilgisi arasında ayrım yapmak gerekmektedir.

Betimlemeli Dilbilgisi

Dilbilimde *dilbilgisi* terimi bir anadili konuşurunun konuştuğu dilin yapısı hakkında içselleştirmiş olduğu bilgiyi ifade eder. Bu tür bilgiyi içeren dilbilgisine *betimlemeli dilbilgisi* denir. *Betimlemeli dilbilgisi*, anadili olarak konuşulan dil hakkında şu bilgileri içerir:

- sözcük oluşturmak için o dilde bulunan seslerin birleştirilmesinde etkin olan ses kurallarını içeren *sesbilim*,

- sözcüklerin iç yapısını belirleyen kuralları içeren *biçimbilim*,
- sözcüklerin birleşerek öbek oluşturmalarını ve öbeklerin birleşerek tümce oluşturmalarında etkin olan kuralları içeren *sözdizim* ve
- sözcüksel ve tümcesel düzeylerde anlamı belirleyen kuralları içeren *anlambilim* bileşenlerinin özellikleri.

Anadili konuşurlarının dil yetisi denilen içselleştirilmiş dil bilgisi bu dört bileşenin yanısıra dildeki sözcükleri içeren bilişsel sözlükten oluşmaktadır. Dilbilimciler tarafından yazılan betimlemeli dilbilgileri anadili konuşurların bu içselleştirmiş oldukları bilgiyi yansıtmayı amaçlar.

Kuralcı Dilbilgisi

Kuralcı dilbilgisi dile kuralcı bir yaklaşım içeren dilbilgisidir. İnsanlık tarihi içinde dile ve dilbilgisi kurallarına değişik yaklaşımlar olmuştur. Bunlardan bazıları dilde bulunan bazı yapıların diğerlerine göre 'kabul edilemez/yanlış' olduğunu ve bu yapıların kullanımının 'iyi' ya da 'güzel' dil kullanımı olmadığını savunan, değer yargılarına dayalı 'kuralcı' yaklaşımı benimsemişlerdir.

Öğretici Dilbilgisi

Bir dili başka dil konuşurlarına öğretmek amacı ile yazılmış olan dilbilgileri olan *öğretici dilbilgisi* kitapları, 'dilbilgisi' terimini genel dilbilimde kullanılan anlamdan farklı bir biçimde kullanır. Öğretici dilbilgileri, dili yetişkin olarak öğrenmek isteyenlere bilinçli olarak öğretmeyi amaçlamaktadır.

DİL EVRENSELLERİ

İki ayrı dilin anadili konuşurlarının birbirleri ile iletişim kurabilmeleri için birisinin diğer dili öğrenmesi gerekmektedir, çünkü her dilin kendine özgü özellikleri vardır. Bütün dillerde bulunan özellikler **dil evrenselleridir**. Bütün dillerin ses yapılarında ünlüler ve ünsüzler vardır; diller birbirlerinden kendi ses yapısı içinde bulundurdıkları birimlerin sayısı ve niteliği bakımından ayrılır. Diller ad, eylem gibi sözcük üamları arasında ayrım yapar; dillerin sözdizimsel yapıları içinde adöbeği, eylem öbeği gibi öbek yapıları vardır. Böylece bir dilin dilbilgisinin iki tür kuralı içerdiğini görmekteyiz; *a. Evrensel kurallar, b. Dile özgü kurallar*.

DİL EDİNİMİ

Çocukların anadillerini içselleştirme sürecine **dil edinimi** denir. Dil edinimi, tüm çocukların geçirdikleri bir süreçtir; tüm çocuklar doğmuş oldukları dil ortamından bağımsız olarak aynı süreçten geçerler. 3-4 yaşına gelmiş olan bir çocuk, yetişkinlerin yaptığı bir çok şeyi yapamazken, etrafında konuşulan dilin temel yapılarını içselleştirmiş olup anadilinde söylenileni rahatça anlayıp kendisi de o dilde etrafındaki yetişkinlerle iletişim kurabilmektedir.

DİLBİLİM NEDİR?

Dilbilim dilleri inceleyen bilim dalıdır. Bir bilim dalını diğer alanlardan ayıran özellik, o alanda yapılan çalışmaların bir yöntem çerçevesinde yürütülmesidir. Bilimsel yöntem, veri incelemesi üzerine kuruludur. Dilbilimin inceleme alanı dildir. Dilbilim insan dili denilen olgunun özelliklerini araştırır ve onun niteliğini ortaya

çıkarmayı amaçlar. Dilbilimin inceleme alanı dildir. Dilbilim insan dili denilen olgunun özelliklerini araştırır ve onun niteliğini ortaya çıkarmayı amaçlar. Dilbilim insan dili denilen olgunun her yönünü inceleyen bir bilim dalıdır.

Betimlemeli dilbilim dillerin kendilerine özgü birim ve kurallarını ele alır. Her dilin sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerini betimler.

Kuramsal dilbilim dillerde görülen özellikleri, bir kuram çerçevesinde açıklamayı amaçlar ve bu dile özgü nitelikleri dil evrenselleri çerçevesinde ele alır. Kuramsal dilbilim bu evrensel ilke ve değiştirenlerin niteliğini belirlemeyi ve dillerde bazı tür yapı ve kuralların neden görülmediğini açıklamayı amaçlamaktadır.

Metindilbilim bir metni oluşturan öğelerin ve metindeki dilsel düzenleri çözümlemeyi amaçlamaktadır. Gerek sözlü gerek yazılı metinleri işlev ve iletişim değeri açısından ele alır ve bunları metni oluşturan öğelerin yapısal ve işlevsel düzenleri, metin tür ve alt türleri, ve biçimbilim ve sözbilim ilişkileri açısından inceler.

Söylem çözümlemesi yazılı ve sözlü dilde tümcelerin, sözcelerin ya da işlevsel birimlerin daha büyük birimler oluşturmalarının, kısaca, dil kullanımının incelenmesi işlemidir. Söylem çözümlemesinin başlıca ilgi alanları olarak konuşma da sıra düzeni, konuşmacıların rolleri, konu, konu değiştirme gibi konuşma çözümlemesi, ad-adıl ilişkileri, kavramlar arasındaki ilişkileri kapsayan bağlaşıklık, bağdaşıklık ilişkileri, konuşanlar arasında uzaklık yakınlık, el yüz devinimlerini kapsayan iletişim ilkeleri, ve selamlaşma, açıklama, özür dileme gibi değişik dilsel işlevlerin gerçekleşmesini araştırır. **Artzamanlı dilbilim** dillerin tarih içinde geçirdikleri değişiklikleri ele alır ve bir dilin daha önceki devreleri ile sonraki devreleri arasında dilde görülen yapısal değişiklikleri saptamayı amaçlar.

Artzamanlı dilbilimin bir başka araştırma alanı da dillerin hangi dil ailesine ait olduğunu belirlemek ve bu ailenin ortaya çıkmasına neden olmuş olan, o aileye bağlı tüm dillerin atası olan anadil'in yapısını belirlemeye çalışmaktadır. Bu yapıyı belirlemek için, o dil ailesine ait olan dillerin karşılaştırmalı incelemesini yapar.

Toplumdilbilim dilin toplum içinde kullanımını inceler. Dil kullanımında konuşucuların yaşı, cinsiyeti, eğitim düzeyi ve birbirlerine yakınlık derecesi kullanılan dil yapısını belirler. Toplumdilbilim etmenlerin niteliğini ve dil kullanımı üzerine etkisini araştırır. Toplumdilbilim aynı zamanda bir dil topluluğunda yörelere bağlı olarak gösterdikleri farklılıkları inceler ve yöreler arasındaki dil farklılıklarının niteliğini saptamayı, bu farklılıkların dağılımını ve sınırlarını belirten **dil atlası** oluşturmayı amaçlar. Çocukların dil edinim süreçleri

ruhdilbilimciler tarafından araştırılmaktadır. Ruhdilbilimciler aynı zamanda, dil bozuklukları üzerine çalışmakta ve afazi, disleksi gibi çeşitli dil bozuklukları sergileyen konuşucuların dil özelliklerinin niteliğini araştırmaktadırlar.

Dilbilimin alanlarından biri de ikinci dil edinimidir. İkinci dil edinim sürecinin niteliğini saptamaya çalışan bu alan, aynı zamanda ikinci dil edinimi ile anadili edinimi arasındaki benzerlik ve farkları belirlemeye çalışmaktadır.

Uygulamalı dilbilim, dil öğretiminde etkili olacak dil öğretim yöntemleri üzerinde

durmakta ve ikinci dil öğreniminde ne gibi etmenlerin öğrenim sürecini etkilediğini araştırmaktadır.

İŞARET DİLLERİ

İşitme engelli çocuklar, konuşulan dillerin temelini oluşturan sesleri duyamadıkları için işitme engelli olmayan çocuklar gibi konuşulan dili edinemezler. Ancak dil insanlara özgü, içgüdüsel bir olgudur. Bunun en önemli kanıtlarından biri de işitme engellilerin ses yerine el, yüz ve beden hareketleriyle oluşturdukları işaretler ile iletişim kurmalarıdır. İşaret dillerinin de, konuşulan diller gibi, işaretlerle gösterilen 'sözcükler'i ve bu sözcüklerin (işaretler) tümce içinde birleşmelerini belirleyen kuralları vardır. Konuşulan diller gibi, işaret dilleri de yaratıcıdır. İşaret dillerinde de sonsuz sayıda tümce üretilir. İşaret dillerinin dilbilgisi kuralları aynı toplumda konuşulan dilin kuralları ile aynı değildir; başka bir deyişle, işaret dilleri konuşulan dillerin işaretle ifade edilmesi anlamına gelmez, kendilerine özgü birim ve kuralları olan ve konuşulan dillerden bağımsız bir dizgedir.

2. Ünite: Biçimbilim I: Sözcük

Dilbilimin bir alt dalı olan biçimbilim anadili kullanıcılarının sözcük düzeyine ilişkin sezgisel bilgilerinin betimlemelerini yapar. Bu bilim dalı, sözcükler, sözcüklerin yapısı, sözcüklerin sınıflandırılması, sözcüklerin türetilmesi ile tüm bunları yöneten kuralları içeren zihinsel süreçleri inceler.

Sözcük Tanımada Kullanılan Ölçütler

Anlamsal ölçüt, dilde 'bir anlam ögesi olarak sözcük' görüşüne koşut olarak ses-anlam eşleşmelerini temel alır. Buna göre, bir ses dizilimi ancak anlamlıysa sözcük olabilir. Yani, anlamlılık sözcük olmanın önemli bir gerekliliğidir. Ne var ki, bu genelleme anlamlı olan her dizilimin bir sözcük olarak sınıflandırılmasına olanak sağladığından, bütünüyle güvenilir olmaktan uzaktır.

Daha güvenilir bir ölçüt olan **sesbilimsel ölçüt**, konuşucuların sözcüklerin söyleyiş özelliklerini dikkate alarak yaptıkları saptamalarda kullanılır. Bu yöntem de konuşmada sözcüklerin olası duraklamalarla ayrılabilceği savıyla koşuttur. Buna göre, ses zincirleri içindeki duraklama noktaları sözcük sınırlarını belirleyen ayırıcılardır. Gerçekte dilin doğal kullanımında, yazıda olduğu gibi, sözcükler birbirlerinden boşluklarla ayrılmaz ve sanıldığı gibi de duraklamalar olmaz. Bu durumda, dilin yapısal özelliğine dayalı olarak biçimbilimsel ve sözdizimsel ölçütleri içeren dilbilgisel ölçüt devreye girer. **Biçimbilimsel ölçüt** özellikle Türkçe gibi hemen her dilsel süreçte eklerin kullanıldığı bağıntılı dillerde konuşuculara sözcük sınırları ve sınıfları konusunda ipuçları veren önemli bir

kaynaktır. Çoğu zaman zorunlu olarak taşınan bu ekleri üzerinde bulundurmeyen sözcükler yapısal anlamda eksik kalır ve sınıflandırılmaz. **Sözdizimsel ölçüt** ise sözcüklerin sıralanması ve konumuna ilişkindir. Bu ölçütü etkili kullanmanın bir koşulu, sözcüklerin oluşturduğu biçim düzenini fark etmektir. Eğer bir ses dizilimi bir dilde **bağımsız** bir biçim, yani sözcük olarak sınıflandırılıyorsa, sistemli olarak türlü durumlarda **tekrarlanabilir** olmalı ve görüldüğü her yerde de biçimini ve kavramsal içeriğini koruyabilmelidir. Sözcük tanımada kullanılan bir başka sözdizimsel yöntem de **yerine koyma** işlemidir.

SÖZLÜK, SÖZLÜKBİRİM, SÖZCÜKBİÇİM

Dilbilimde *sözlük* kavramı, dilde kullanılan sözcüklerle bunlara ilişkin özgün bilgileri listeleyen ve zihin sözlüğü olarak anılan soyut bir sistem olarak anlaşılmaktadır. Dildeki sözcükleri oluşturan her ses diziliminin zihin sözlüğümüzde bir girdisi mevcut değildir. Bunun yerine sadece kök sözcük ve beraberinde onun farklı biçimlerine ilişkin kural ya da kuralların sözlükte kayıtlı olması, tüm bu sözcüklerin tek tek kaydedilmesinden daha işlevsel ve beynin tek işlevinin depolama olmadığı düşünüldüğünde de daha ekonomiktir. Dilbilimde tek bir sözlük maddesinin sözlükte listelenmeyen değişik biçimleri **sözcükbiçim**, sözlük maddesinin kendisi de **sözlükbirim** olarak tanımlanmaktadır. Sözlükbirimler zihin sözlüğümüzde bilgi olarak listelenen girdileri temsil eden, dilde üretilmemiş, soyut zihin sözcükleridir. Bu anlamlarıyla, bir sözcüğün sadece bir durumdaki şeklini değil, olası tüm görünüşlerini içlerinde barındırırlar. Sözcükbiçimler ise daha somut oluşumlardır. Bunlar sözlükbirimleri dilde birebir kullanılan sesler ya da harfler biçiminde gerçekleştirip onları duyulabilir ve/ya görülebilir kırlarlar. Biçimbilim çözümlemelerinde sözlükbirimler büyük, sözcükbiçimler ise yatkı harflerle gösterilir.

BİÇİMBİLİMSEL SÜREÇLER

Çekimsel ve Sözlüksel Biçimbilim

Bir sözlükbirim kendisini oluşturan tüm sözcükbiçimleri içinde barındırır. Aynı sözlükbirimin farklı sözcükbiçimler şeklinde ortaya çıkması, bulunduğu konumun dilbilgisel gereklerinden kaynaklanmaktadır. Sözcüklerin tümce içindeki konumlarından kaynaklanan değişken biçimlerini düzenleyen dilbilgisel kurallar vardır. Bunlar sözcüklerin dizilimi gözetilerek uygulandığı için **sözdizimsel** kurallar olarak anılırlar. Aynı sözlükbirimin farklı biçimlerini ortaya çıkaran bu süreçler **çekimsel biçimbilim** adı altında incelenir. Farklı sözlükbirimlerin ortak özelliklerini yansıtan biçimbilimsel süreçler de vardır; bunlar da, amacı yeni sözcükler yapma olan **sözlüksel biçimbilimin** konusuna girer. Türemiş ve bileşik sözcüklerin her biri farklı bir kavrama işaret ettiği için sözlükte ayrı maddeler olarak listelenirler ve kavramsal ortaklıkları sebebiyle bir **sözcük ailesi** oluştururlar. Zihin sözlüğünde kaydı bulunan her girdi, kendi tanınabilirliğini sağlayacak sesletim, sözdizim ve anlam özelliklerine ilişkin bilgilerle donatılmıştır.

3. Ünite: Biçimbilim II: Sözcük Yapısı

BİÇİMBİRİM

Yerine koyma işlemi, sözcüklerin içyapısını çözümlemede de kullanılabilir. En küçük sözcük parçalarının her birine dilbilimde **biçimbirim** denir. Sözcüklerin yapı taşlarını oluşturan biçimbirimlere sözcüğün atomları da denir. Bu paralellik atomun parçalanamaz özelliği dolayısıyladır. Biçimbirimler de sözcüklerin daha küçük parçacıklara **bölünemeyen** yapısal çekirdeğini oluştururlar. Biçimbirimler kendilerine benzeyen yapılarla karşıtsal dağılımda olmakla kalmayıp, bir **anlamın** bazen de **dilbilgisel işlevin** taşıyıcısı olma görevini de üstlenirler. **Biçimbirimler** birbirlerinin yerine kullanılabilen, bir anlam ya da dilbilgisel işleve katkı sağlayan, birleştikleri diğer biçimbirimlerle anlam bağı bulunan ve daha küçük parçalara ayrılamayan bölüklerdir. Seslem ve biçimbirim sayısında, bunları gösteren sınır çizgilerinde karşıtlık veya örtüşme olabilir. Özetle:

- Aynı yapının seslem ve biçimbirim sayıları farklı olabilir.
- Aynı yapının seslem ve biçimbirim sayıları örtüşebilir.
- Seslem ve biçimbirim sınırlarında örtüşme olabilir.
- Seslem ve biçimbirim sınırlarında örtüşme olmayabilir.
- Biçimbirimler aynı zamanda seslem oluşturmak zorunda değildirler.
- Tek bir biçimbirim birden fazla seslem barındırabilir.
- Tek bir seslem birden fazla biçimbirim barındırabilir.

BİÇİMBİRİM TÜRLERİ

Bağımlı ve Bağımsız Biçimbirimler

Varlıkları için başka yapılara ihtiyaç duymayan bu tür biçimbirimlere **bağımsız biçimbirim** diyoruz. Bağımsız biçimbirimler anlamlarına göre sözlüksel ve dilbilgisel olmak üzere ikiye ayrılırlar. **Sözlüksel biçimbirimler**, adlarından da anlaşılacağı üzere sözlük anlam taşıyan içerik sözcüklerinden oluşan biçimleri içerir. En tipik örnekleri ad, eylem, sıfat ve belirteçlerdir. Sözlüksel biçimbirimler sözcük parçaları olarak da kendilerini gösterebilirler (bkz. türetim ekleri). **Dilbilgisel biçimbirimler** ise kendi başlarına anlamları olmayan ama sözlüksel biçimbirimler arasındaki ilişkileri gösteren yapılardır. En tipik örnekleri işlevsel sözcük olarak da sınıflandırılan adıl, ilgeç, bağlaç ve belirleyicilerdir. Dilbilgisel biçimbirimler de sözcük parçaları olarak görülebilirler. Kendi başlarına kullanılamayan biçimbirimler de **bağımlı biçimbirimler** adını alır. Bağımlı bir biçimbirimin bağımsız bir biçimbirime eklenme sürecine **ekleştirme** ve eklenen bağımlı biçimbirimlere de **ek** denir. Bağımlı biçimbirimler, yani ekler, eklendikleri konuma göre önek, içek ve sonek olarak adlandırılırlar. Bunlardan eklendikleri biçimlerden sonra gelenler **sonek**, önce gelenler **önek**, içine yerleştirilenler **çek** adını alırlar. Ekler ekleşmenin yönünü gösteren kısa çizgilerle kullanılırlar. Bir ekin solundaki çizgi, o ekin soluna başka bir biçimbirim gelmesi gerektiğini gösterir; yani ek

önektir. Çizgi ekin sağında ise sağına başka bir biçimbirim gelir; ek sonektir. Çizgi her iki yanında ise de buralarda başka biçimlerin olması gerektiğini gösterir; ek içektir.

Türetimsel ve Çekimsel Biçimbirimler

Eklendiği sözcüğün anlamını değiştirip yeni bir sözlükbirim oluşturan bu ekler **türetim eki** olarak adlandırılır. Türetim ekleri, eklendikleri sözcüğün sözcüksel ulamını da (ad, eylem, sıfat vb) değiştirebilir. Anadili konuşucularının sözcük bilgisi yalnızca bağımsız sözlüksel biçimbirimler ve bağımlı türetim eklerinden ibaret değildir. Eğer böyle olsaydı dilde sık sık

***Zeynep haber Ecem öğren** gibi ne olduğu anlaşılamayan örneklerle rastlayabilirdik. Bu yapının dilbilgisidışı oluşu, barındırdığı sözcüklerin anlamsızlığından değil, bu sözcükler arasındaki dilbilgisel ilişkileri gösterecek olan **çekim eklerinin** yoksunluğundan kaynaklanmaktadır. Öyleyse, çekim ekleri de işlevsel biçimbirimler gibi sözlükbirimler arasındaki görevsel bağları gösterirler. Dilbilgisel çekim bir sözlükbirimin dilbilgisel konumuna göre zorunlu olarak biçim değiştirmesine olanak veren bir süreçtir. Bu işlevi yerine getiren çekim eklerinin görevi ise tabanlarının anlamını ve türünü değiştirmeksizin örneğin adlar için durum, sayı, cins ve iyelik; eylemler için de zaman, kişi, sayı, kip, görünüş ve uyum gibi bilgileri vermektir. Türetim ve çekim eklerini ayıran başkaca özellikleri de şöyle sıralayabiliriz:

1. Çekim ekleri eklendikleri sözcüğün tümce içindeki konumu ve dilbilgisel görevine göre seçilirler. Örneğin, bir ad için özne durumunda yalın, belirli nesne durumunda yükleme durumu seçilir. Türetim ekleri ise dilbilgisel koşullara bağlı değildir. *Evli* ya da *paralı* sözcüklerini türetmek için tabanlarının tümcede herhangi bir konumda olma ya da herhangi bir dilbilgisel görevi üstlenme zorunluluğu yoktur.
2. Sözdizimsel kurallar yönetiminde belirlenen dilbilgisel ulamları gösteren çekim ekleri, her zaman ilgili sözcük grubunun tüm üyeleriyle görülebilirler. Bu yüzden de türetim eklerinden **işlek** olarak anılırlar. Örneğin, Türkçede tüm eylemler istisnasız zaman, kişi, sayı, çatı ve kip bilgisini; tüm adlar da, sayı ve durum bilgisini taşırlar. Oysa bir türetim eki, birlikte görüneceği biçimler konusunda seçici davranabilir. Adlarla kullanılan bir ek eylemlerle, eylemlerle kullanılan bir ek de adlarla kullanılamaz.
3. Çekim ekleri her görüldükleri konumda aynı bilgiyi verirken, türetim eklerinde her zaman bu tutarlılık yoktur. *Gitti* eylemindeki zaman çekim eki *-ti* daima 'geçmiş zaman' bilgisini verir. Oysa *evlilik* 'evli olma hali' anlamındayken, *kitaplık* 'kitap olma hali' anlamına gelmez.
4. Çekim ekleri öğeleri sınırlı ya da değişmez olan **kapalı küme**, türetim ekleri ise kolaylıkla yeni öğeler kabul eden **açık küme üyeleridir**. Yani, bir dile kendi yapısını koruyarak yeni çekim ulamları eklenme olasılığı, o dile yeni türetme yollarının eklenme olasılığından çok daha düşüktür. Bu yüzden de, dillerin

birbirlerinden türetim ekleri ödünç almaları, çekim ekleri almalarından daha doğal bir süreçtir. Ekler kullanılarak yeni biçimler ortaya çıktıkça, bunlar yeni adlar alırlar. Hiç ek almayan basit yapıli sözcükler kök halindedir. Geleneksel çalışmalarda kök, gövde ve taban terimleri bir sözcüğün ekleri çıktıktan sonra geriye kalan kısmı olarak tanımlanmaktaydı. Daha yeni çalışmalarda ise bunlar arasındaki farklar gözetilmeye başlanmıştır. Bu yeni tanımlamalarda **kök** bir sözlükbirimin en küçük parçasıyla özdeş olan biçimdir. **Gövde** sadece çekim ekleri bağlamında ele alınan bir terimdir. Bir sözcükbiçimin çekim ekleri çıktıktan sonra kalan kısmıdır. **Taban** ise türüne bakılmaksızın herhangi bir ek almış yapıdır. Yani, kök ve gövdeler aynı zamanda tabandır.

BİÇİMBİRİMLERDE SİRALAMA

Tümce içi sözcük sırası bir ölçüde esnek olduğu halde, sözcük parçalarının sıralanmaları daha katı kurallar tarafından yönetilir. Kendilerini oluşturan biçimbirimlerin sırasındaki değişmezlik, sözcüklerin kurala bağlı **içyapısı** olduğunun da bir göstergesidir. Demek ki, bir dili bilmek yalnızca o dilde konuşulan sözcüklere değil ayrıca bunların içyapılarına ilişkin bir takım kurallara da erişimi gerektirmektedir. Bu kurallardan birisi de sözcük parçalarının sıralanmasına ilişkindir. Çocuklar anadillerini edinirken çok erken dönemlerde bile sözcüklerin içyapılarını çözümlemede hiç hata yapmamaktadırlar. Türkçeyi de içine alan birçok eklemeli dilin öğrenilmesinde, çocukların önek, içek ve sonekleri hiç karıştırmadıkları ya da bunları hiç yanlış sözcüklerle birleştirmedikleri görülmüştür. İngilizce öğrenen çocuklar, asla *saying* yerine **ingsay* dememiştir. Sözcük parçalarının aşamalı düzeni, sözcüklerin içyapısı olduğunun bir göstergesidir. Sözcük parçalarının birleşiminde bir sıralama gerektiren bu hiyerarşik düzene göre türetim ekleri çoklukla çekim eklerinden, ad çekimlerinde sayı ekleri durum eklerinden önce ve eylem çekimlerinde çatı ekleri görünüş eklerinden, görünüş ekleri zaman eklerinden, zaman ekleri kip eklerinden, kip ekleri kişi ve sayı eklerinden önce sıralanır. Türetim eklerinin sıralanmasında ise bazen ekin hedeflenen konu kapsamı, bazen de yine ekin taban seçimine ilişkin kurallar etkili olur. Eklerin taban seçimini yöneten kurallar ise addan ad, addan eylem, eylemden ad ve eylemden eylem yapan dört türetim eki türü ortaya çıkarır. Sözcüklerin içyapısının aşamalı bir düzende incelenmesinin gerekliliği **yapısal bulanıklık** söz konusu olduğunda daha da netleşmektedir. Sözcük çözümlemelerinde ara bileşenlerin düzenlemesindeki hiyerarşik yapılanma da dikkate alınmalıdır. Aksi halde aynı biçimbirimlerin aynı sırada kullanılmasından birden fazla anlam çıkması mümkün olmayacaktı.

ALTBİÇİMLİK: BİÇİMBİRİMLERİN GERÇEKLİK KAZANMASI

-Lar ve -ler farklı biçimleri olan ekler oldukları için, bunları ilk bakışta ayrı biçimbirimler olarak tanımlamak mümkün gibi görünse de daha dikkatli ele alındığında, aralarında bir anlam karşıtlığı olmadığı görülür. Yani, *başlar* ve *eller* arasındaki anlam farkı eklerin değil tabanların anlam farkından kaynaklanmaktadır. Bu eklerin her ikisi de 'birden fazla' bilgisini vermektedir. Eklerdeki biçim farkı

beraberinde bir anlam farkı getirmediğinden, bunlar ayrı biçimbirimler olamazlar. Öyleyse, biçimbirim tanımının iyileştirilip bu değişkeleri de kapsar hale getirilmesi gerekmektedir. Bu noktada dilbilimciler bir soyutlama yoluna giderek sorunu gidermeye çalıştılar. Yeni tanımıyla biçimbirim artık dilde değişik biçimlerde ifade edilen soyut bir kavramdır. Atom benzetmemize geri dönersek, atom sözcüğü her ne kadar 'daha küçük parçacıklara bölünemeyen' gibi bir anlam taşısa da, çağdaş bilimde atom 'atomaltı parçacıkların birleşimi' olarak tanımlanır. Sözcüklerin atomları olan biçimbirimler de biçimbirimaltı parçacıkların birleşimi olarak tanımlanabilir. Yani, bir biçimbirimin tüm değişkelerinin toplamı o biçimbirimin kendisini oluşturur. Bir biçimbirim ile kendisini gerçekleştiren değişkeleri arasındaki ilişkiye **altbiçimlik**, biçimbirimi gerçekleştiren somut yapılara **biçim**, değişkelerin oluşturduğu gruba **altbiçim kümesi**, bu kümenin her bir üyesine de **altbiçim adı** verilir. Biçimbirimler ya yerine getirdikleri anlam veya işlevin adıyla ya da gerçek dilde kullanılan altbiçimlerden biriyle küme ayracı içinde gösterilirler: {COĞUL} ya da {-lar} gibi. Biçimbirimler tıpkı sözlükbirimler gibi soyut simgelerdir. Bunları görmek duymak mümkün değildir. Biçimler ise sözcükbiçimler gibi somut yapılardır ve köşeli ayraç içinde gösterilirler: [-lar], [-ler] gibi. Biçimbirim altı parçalar da karşıtlık değil bütünlük ilişkisi sergilerler. Yani bunlar farklı anlamlar taşıyan farklı yapılar değil, aynı anlam veya işlev içeriğine sahip ve toplamda bir bütünü, yani temsil ettikleri biçimbirimi, oluşturan yapılardır. Karşıtsal yapılar biri birlerinin yerine kullanılabilirler, ancak altbiçimler gibi **bütünleyici dağılım** ilişkisi içinde olan birimler için bu söz konusu değildir. Yani, -lar ve -ler birbirlerinin yerine kullanılan değil birbirlerini tamamlayan birimlerdir. İkisi birlikte Türkçedeki {COĞUL} kavramını oluşturan bir takımdır. Bu yüzden, birinin kullanıldığı yerde diğeri kullanılamaz. Bu yüzden altbiçimler birbirlerinin dışlayıcı olarak anılırlar. Bu değişkenlik sadece eklerde değil tabanlarda da ortaya çıkabilir ve **kök altbiçimliği** olarak anılır. Değişkeleri olan bağımlı ve bağımsız biçimbirimler olduğu gibi, değişkeleri olmayanlar da vardır. Örneğin, Türkçedeki *düş* ve *iş* bağımsız biçimbirimleri ve İngilizcedeki sıfatlardan ad yapan türetim eki -ness ve süreklilik eki -ing bunlar arasındadır.

Altbiçimliği Doğuran Süreçler

Sesbilimsel Koşullanma

Türkçe çoğul bilgisi taşıyan [-lar] ve [-ler] biçimlerindeki ünlü seçimi, ünlü uyumu kurallarına koşut olarak kendilerinden önce gelen ünlünün özellikleri tarafından belirlenmektedir. [-lar] biçiminin a, ı, o, u ve [-ler] biçiminin de, e, i, ö, ü seslerinden sonra kullanıldığı görülebilir (Bkz. Sesbilim Ünitesi). Öyleyse, bunların dağılımı **sesbilimsel koşullanma** yoluyla gerçekleşmektedir. Bu işlem sesbilimin ve biçimbilimin kesiştiği ve ses kurallarının eklerdeki ses değişimlerini yöneterek biçimbilimin alanıyla kesiştiği bir süreçtir. Bir biçimbirimin değişkelerinde ortaya çıkan bu tür ses değişimleri **biçimsel sesbilim** adı altında incelenmekte ve bunları simgeleyen birimler de **biçimsel sesbirim** olarak anılmaktadır. Biçimbirim-

ler, değişen biçimler kümesi ise biçimsel sesbirimler de değişen sesler kümesi olarak tanımlanabilir ve bu değişkenliğin göstergesi olarak da büyük harflerle yazılır.

Dilbilgisel / Biçimbilimsel Koşullanma

Bir biçimbirimin değişkeleri arasındaki seçim bazen de dilbilgisel bağlam tarafından belirlenir. Örneğin, İngilizcedeki *take* 'almak' ve *shake* 'sallamak' eylemlerinin *took* ve *shook* biçimlerini gerekli kılan koşul geçmiş zaman bilgisi ile birleşme zorunluluğudur.

Sözcüksel Koşullanma

Bir biçimbirimin değişkeleri bazen de tabanın özellikleri ya da özelliksizliği tarafından belirlenir. Örneğin Farsçadaki çoğul eki [+İNSAN] ya da [-İNSAN] özellikleri taşıyan adlara göre sırasıyla [-an] ve [-ha] olarak gerçekleşir. Tabanın özelliksizliği ise değişkenliğin bir kurala bağlanamaması durumundan kaynaklanmaktadır. Örneğin, İngilizcedeki bitmişlik bilgisi çoğu eylemde [-ed], bazen de [-en] biçimiyle gösterilir: *added, grabbed, written, gotten* gibi. Bu durumda [-en] değişkesinin kullanımını gerektiren eylemler kural dışı bir azınlık olarak listelenmelidir.

DİĞER BİÇİMBİLİMSSEL SÜREÇLER

Genellikle biçimbirim sayısı ile bunları gerçekleştiren biçimlerin sayısında bire bir eşleşme olsa da bunun söz konusu olmadığı durumlar da vardır:

1. Dilde bazı anlamlar biçimbirimlerin sıralanmasıyla değil biçimbilimsel süreçler yoluyla ifade edilirler. **Ünlü değişimi** buna bir örnek olarak gösterilebilir.
2. Bazen de görülebilir biçim karşılığı olmayan biçimbirimler vardır. Bunlar da **sıfır biçim** olarak anılırlar.
3. Bunun tersi olan durumlarda da biçimbirim karşılığı olmayan **boş biçimler** kullanılırlar
4. Bazen de aynı biçim, farklı biçimbirimleri gerçekleştirmek için kullanılabilir. Bu yüzden de bunlara **alaşım biçimler** denmektedir.

4. Ünite: Biçimbilim-III: Sözlüksel Biçimbilim

İnsan dili başlangıç noktası itibariyle devingendir. Toplumlar ve ihtiyaçları değişkenlik gösterdiği sürece, bunu karşılayacak dilsel hareketlilik de kaçınılmazdır. Bu durum 'dilde değişmez kusursuzluk' arayışında olan kuralcı yaklaşımı benimseyenleri tedirgin etse de, gerçekte onlara da fazla bir seçenek bırakmamaktadır. Zira değişim, yaşayan bir dilin değişmez doğrusudur. İnsan dilinin farklı düzeylerde gerçekleşen değişimlerinden sözcükle ilgili olanları sözlük biçimbilim kapsamındadır. Dile aralıksız olarak yeni sözcükler eklenir ve artık işlevselliğini kaybetmiş

olan eskileri zaman içinde dışlanarak kaybolur. Yok olan sözcükler pek fark edilmezken, yeni yapılan sözcükler daima dikkat çeker ve sözlükbilimcilerin inceleme konusu olurlar. Kurum ve kurullarca, bunları da kapsa-yan dağarcığı güncellenmiş yeni basım sözlükler hazırlanmasına özen gösterilir. Dile yeni sözcük kazandırmak, yeni kök yaratmak yerine öncelikli olarak dilde zaten var olan sözcüklerin yapısını birleştirme ve türetme yoluyla değiştirip bunların yeni kavramları karşılayacak biçimler kazanmasını sağlamak şeklinde gerçekleşmektedir. Bu süreçlerden geçen basit sözcükler, karmaşık sözcük adını alırlar. Örneğin, *tencere* daha küçük anlamlı parçalara bölünemeyen bir **basit sözcüktür**. Tek bir biçimbirimden oluşur, ek almamış ve bir başka sözcükle de birleştirilmemiştir. Oysa *karıştırıcı* hem yapı hem de anlam bakımından birden fazla ögeyi içerdiğinden **karmaşık sözcük** olarak adlandırılır.

SÖZCÜK YAPMAYA DAİR

Sözcük yapmada olguların varlığının yanı sıra bunların adlandırılabilir olması da gereklidir. Diller kültürleriyle bağıntılı olarak kendilerine özgü anlamlar türetebilirler. sözcük yapma süreci olarak ekleme, yaygın olarak yalın ve genel anlamlar ifade etme eğilimine sahiptir.

SÖZLÜKSEL BİÇİMBİLİM

Biçimbilim sözlüksel ve çekimsel olmak üzere iki süreç işletmekte ve sözcük yapma bunlardan sözlüksel biçimbilim alanına girmektedir. Sözlüksel biçimbilim süreçleri ise türetme ve bileştirme gibi öz kaynaklı, ödünçleme ve ödünçleme çeviri gibi yabancı kaynaklı yollarla dile yeni ürünler kazandırmaktadır.

ÖZ KAYNAKLI SÜREÇLER

Türetme: Eklemeli ve eklemesiz olmak üzere iki grupta incelenebilir. Eklemeli türetme süreçlerini önekleme, içekleme, sonekleme ve sıfır türetim; eklemesiz türetme süreçlerini tabanı büyüten ikileme, tabanı indirgeyen geriloluşum ve kısaltma başlıkları altında ele alacağız.

Eklemeli Türetme: Yalın sözcüklere türetim ekleri ilave edilerek karmaşık sözcükler oluşturma sürecidir. Türetim ekleriyle tabanları arasındaki anlamsal bağ türetim, biçimbilimsel bağ ise ekleme olarak adlandırılır. Bu süreçler önek, içek ve sonekler kullanılarak **önekleme**, **çekleme** ve **sonekleme** şeklinde gerçekleştirilir. Bağıntılı bir dil olan Türkçede de ekleme ve özellikle de soneklemenin en işlek sözcük yapma süreci olduğuna işaret edilir. Türetme sürecinden geçen bir sözlükbirim aldığı türetim ekinin türüne göre türediği tabanla aynı ulamda kalabilir veya farklı bir ulama geçebilir. Ekli türetmeye maruz kalan bir sözcük sesbilimsel değişmelere uğrayabilir ve sesletimi ile vurgusu değişebilir. Bazı tabanlar yapıları gereği bazı sözcük yapma süreçlerinin girdisi olamazlar. Bunu belirleyen sesbilimsel, biçimbilimsel ve anlamsal sınırlıklar olabilir. Örneğin, İngilizcede sıfatlardan belirteç yapan *-ly* eki, *-ly* ile biten sıfatlarla kullanılmaz. Bu sınırlılığın, diller arasında görülen aynı seslerin ardışık kullanımından kaçınma eğiliminden kaynaklandığı belirtilir. Tabanın **sesbilimsel** özelliklerinin yanı sıra,

biçimbilimsel özellikleri de eklerin seçimini belirleyebilir. İngilizcede 'sahip olma' anlamını veren *-ed* ekinin yalnızca 'vazgeçilemez iyelik' anlamını taşıyabilecek adlarla kullanılabilmesi ise ek-taban birleşmelerindeki **anlamsal** sınırlılığa örnek olarak gösterilebilir: *blue-eyed* 'mavi gözlü', **red-cared* 'kırmızı arabalı. Bazı dillerde aynı yapım eki farklı sözcük türlerine ait tabanlara eklenebilir. Türetim eklerinin ifade ettiği anlam yelpazesi oldukça geniştir ancak bazı evrenseller aşağıdaki gibi özetlenebilir: Dillerde ad verme eğilimi daha fazladır ve bu yüzden ad türetme yolları eylem ve sıfat türetme yollarına göre çok daha fazla ve çeşitlidir. Türetimsel biçimbilimin temel amacının yeni kavramları ve süreçleri adlandırmak olduğu düşünüldüğünde bu durumun kaçınılmaz olduğu açıktır. Eylem yapma süreçlerinde eylemden eylem yapma, addan ve sıfattan eylem yapmadan da daha yaygındır. Türemiş sıfatların sayısı da türemiş eylemlerin sayısına göre çok daha azdır. Türetim ekleri türetme güçleri bakımından derecelendirilebilirler. **İşlek** olanlar seçtiği sözlüksel ulamın hemen her üyesiyle bir araya gelebilen ve yeni sözcükler türetmede de yaygınlıkla kullanılabilen eklerdir. Eklemeli türetmenin ilginç bir boyutu, olası her sözcüğün gerçek dilde türetilmediğidir. Bu durum **tıkama kuralının** varlığıyla açıklanır. **Tıkama**, olası türetimin durdurulması sürecidir. Türetimsel ekleme **yinelemeli** kullanıma, yani türetim eklerinin birbirlerini kapsayarak sıralanmalarına izin verir. Türetim eklerinin bu ardışık sıralanması, türetimi sonlandırma işlevini yürüten bir **kapatma eki** devreye girene kadar devam edebilir. Bazen türetilen sözcükle tabanı arasında sesletimsel bir başka-laşma olmadığı durumlar da olabilir. Türkçede güzel sözcüğü bir addan önce kullanıldığında sıfat, bir eylemden önce kullanıldığında belirteç, özne ya da nesne konumunda kullanıldığında da ad olarak tanımlanır: güzel kız, güzel konuş, güzel geldi, güzeli gördü. Süreç bu haliyle evrişim olarak da adlandırılır. Tanımı ister biçimbilimsel isterse de sözdizimsel olarak yapılsın, bu örneklerde değişimin yönünü belirleme sorunu vardır. Bunun için dört ölçüt öne sürülür:

a. **Tarihsel gelişim:** Dile giriş sıralamasında önce olan taban, sonra ortaya çıkan ise türev olarak gösterilir. Örneğin, kökenbilim sözlüklerinde İngilizcede ad olan *cage* 'kafes' sözcüğü 13. yy başlarında listelenirken, eylem olan *cage* 'kafesle-' sözcüğü 1570' lerde ortaya çıkar.

b. **Anlamsal ölçüt:** Sözcüklerin anlamları da türetimin yönü konusunda ipuçları verebilir. Tıpkı açık ek taşıyan türetimlerde olduğu gibi, sıfır türetimde de tabanın anlamıyla birlikte bir ilave anlam ögesi bulunduran taraf, daha karmaşık bir yapı barındıran türev olmalıdır. Sıfır türetim açık ek bulundurmeyen türetme biçimidir. Örneğin, İngilizcedeki *to cage* 'kafesle-' sözcüğünün anlamını açıklamak için *kafes* sözcüğüne ihtiyaç vardır: 'kafese koymak'. Eylemin anlamı, adı da içerdiğinden daha karmaşık yapılıdır; öyleyse eylem addan türemiş olmalıdır.

c. **Çekim ölçütü:** Türevlerin bir başka özeliği de düzenli çekim almalarıdır. Örneğin, *drink* 'iç-' (eylem) düzensiz çekim aldığından, *a drink* 'içki' (ad) türev olmalıdır.

d. **Kullanım sıklığı:** Taban türevden çok daha yaygın bir kullanıma sahip olur.

Eklemesiz Türetme

Diller eklemesiz türetme sürecinde tabanı büyütme ya da indirgeme yoluna giderek ikileme, gerioluşum ve kısaltma adı altında üretkenlikleri dilden dile değişen biçimbilimsel yöntemler kullanmaktadırlar. Bu bölümde bunları ele alacağız.

İkileme

Tabanın tamamı ya da bir bölümünün tekrarlanmasıyla kendini gösteren bir sözcük yapma sürecidir. Farklı dillerde değişik biçimleri ve işlevleri vardır. Adlarla 'çokluk', eylemlerle 'yineleme' veya 'devamlılık', niteleyicilerle de 'pekiştirme (yeğînlik)' anlamları oluşturmak için kullanılmaktadır. Gündelik dilde kullanılan ve 'belirsizlik' ya da 'benzeri' anlamını taşıyan **m'li ikilemeler** ise, [m] ünsüzünün, ünlüyle başlayan tabanların önüne, ünsüzle başlayan tabanların da ilk ünsüzü yerine getirilerek oluşturulurlar: *ev mev aramam artık, baba maba gibi bir şeyler geveledi*. İkilemeyi kuran sözcükler eş anlamlı: *sorgu sual, kılık kıyafet*; zıt anlamlı: *iyi kötü, yerli yersiz*; bir sözcüğü anlamlı: *eski püskü, ufak tefek*; iki sözcüğü de yarı anlamlı: *ıcık cıcık, abur cubur, şakır şakır, tıkır tıkır, şarıl şarıl*; türetim eki ya da çekim eki almış: *çoluk çocuğa, yalandan dolandan, parasız pulsuz*; ek almamış: *uslu uslu, yavaş yavaş*, hatta tümcecik yapısında: *[döndüdüdü] durdu, [sarılıp sarılıp] öptü* olabilirler. İkileme, bu anlam özellikleriyle birlikte sözlüksel ulam değiştirme işlevini de yerine getirebilir. Böylece, kimi durumlarda ikilemeli ve yalın sözcükler arasındaki fark yalnızca anlam ulamlarının başkalaşmasıyla kalmayıp sözlüksel ulamın da değişmesi şeklinde ortaya çıkabilir.

Gerioluşum

Sözcük yapma süreçlerinde türetimin yönü genellikle basitten karmaşığa doğru ilerlerken, **gerioluşum** bunun ters çevrildiği bir süreçtir.

Kısaltma

Sözcük kısaltma süreçlerinden olan **kırpma** ve **başlık kısaltma** çok heceli sözcüklerin ekonomi amacıyla teke indirgenmesi olarak tanımlanabilir. Bunlar yeni sözlükbirim türetmediklerinden girdi ve çıktıları aynı anlamsal ve ulamsal içeriğe sahiptir. Kırpılmış sözcükler geriye kalan ilk, son, ya da orta parçalarıyla sesletilirler. **Başlık kısaltma** birden çok sözcük içeren uzun adlandırmalarda yalnızca baş harfleri alınarak sözcük oluşturma yöntemidir. Bu sözcükler arasında harfleri sesletilerek söylenenler olduğu gibi, hece yapısına uygunlukları dolayısıyla dildeki diğer sıradan sözcükler gibi sesletilenler de vardır. **Karma** sözcükler genellikle iki sözcükten birincinin ilk ve ikincinin son parçalarının bir araya getirilmesiyle

oluşturulurlar. Anlam içerikleri bakımından taban sözcüklerden ayrılırlar: *breakfast* 'kahvaltı' + *lunch* 'öğle yemeği' → *brunch* 'sabah-öğle arası yemeği'.

Bileşme

Bileşme, bağımsız anlamları olan sözcükleri ortak bir anlama katkı sağlamak amacıyla bir araya getiren sözcük yapma sürecidir. Çıktıları bileşik sözcük adını alır. Türkçe ve İngilizcede olduğu kadar başka dünya dillerinde de sıkça kullanılan bir sözcük yapma sürecidir.

Bileşikler ve Öbekler

Bileşikler çok sözcüklü olmaları ve bu sözcükler arasındaki içyapılaşma bakımından sözcük öbeklerine benzetilebilirler. Her bileşik, tıpkı bir sözcük öbeği gibi, en az bir baş ve bunu niteleyen ya da tamlayan bir başka ögeden oluşur. **Baş** anlamca birliğin temelini oluşturur ve konumu evrensel değil dil-bağımlı bir değişkendir.

Baş, bir bileşiğin hakkında bilgi verdiği ögedir: Başın sözcük türü bütünün sözcük türüyle uyumludur.

Bileşenlerin Bağımsızlığı

Öbek bileşenlerinin dilbilgisel kimliği olmasına ve anlamlarını daima korumasına rağmen, niteleyen ögesi artık özgürlüğünü kaybetmiş olan bileşiklerde bu söz konusu değildir. Bileşiklerdeki niteleyenlerin çekimsel biçimlerinin olmaması, başka niteleyici ve belirleyicilerle de kullanılamaması bunların dilbilgisel kimliğinin olmadığını bir başka göstergesidir.

Sesletimsel Özellikler

Bileşiklerin bütünlüğüne ilişkin sesletimsel kanıtlar da taşıdıkları vurgu biçimi ile anlatılmaktadır. Bunlar iki ögeyi barındırsa da söyleyişte sözcük tonlamasıyla, yani tek vurguyla sesletilirler. (Daha fazla bilgi için Bkz. Sesbilim üniteleri)

Bileşiklerin Sınıflandırılması

Bileşikleri oluşturan ögelerin bütünleşmesindeki derecelenmeye bağlı olarak taşıdıkları anlamın saydamlığı da değişebilir. Bileşikler, yalnızca baş ögesinin dilbilgisel kimliği olan ve niteleyiciler ya da çekim ulamlarıyla ayrılmayan ve tek sözcük vurgusuyla sesletilen iki ya da daha fazla bağımsız biçimden oluşur.

Geçirimli sözcükler, anlamları kendilerini oluşturan parçaların anlamlarıyla ilişkilendirilebilen sözcüklerdir. Geçirimsiz sözcüklerde ise böyle bir ilişkilendirme bulunamaz. İçmerkezli bileşikler başın bir alt türünü gösterirler ve anlamları birleşimseldir. Dışmerkezli bileşikler başın bir alt türünü göstermeyen bileşiklerdir ve anlamları geçirimsizdir. Dünya dillerinde bileşik olarak sınıflandırılan sözcükler Türkçedeki karşılıklarını çoklukla -(s)I' lı tamlamalar şeklinde bulmaktadır. Demek ki, bu tamlamalar Türkçede sözlüksel bileşikler gibi işlev görmektedirler. Buradan hareketle, Türkçedeki bileşiklerin bir sınıflandırması aşağıdaki gibi yapılabilir:

1. Bileşenlerinin başlı ya da başsız olmasına göre içmerkezli (büyükanne, ateşkes, yurtsever) ve dışmerkezli (çekyat, karnıyarık) bileşikler,
2. Başın ulamına göre adsl ve eylemcil bileşikler,

3. Adsıl başa göre: AD+AD (başrol), SIFAT+AD (darboğaz), EYLEM+AD (akarsu) ve AD+SIFAT (sütbeyaz), SIFAT+SIFAT (yavaş yavaş) yapısında olan bileşikler,
4. Eylemcil başa göre: AD+EYLEM (ateşkes), SIFAT+EYLEM (akasma), EYLEM+EYLEM (kaptı kaçtı) yapısında olan bileşikler

5. AD+AD bileşiklerinin biçimbilimsel yapısına göre -(s)I tamlama ekini alanlar:

a. tamlama eki kalıplaşmış yapılar: ayakkabı, denizaltı

b. tamlama eki kalıplaşmamış yapılar: el çantası, ev ziyareti, çay bahçesi

6. AD+AD bileşiklerin biçimbilimsel yapısına göre -(s)I tamlama ekini almayanlar: dilbilim, başbakan, başrol, cam bardak, kadın dekan.

Çoğu zaman benzer bileşikler ve/ya tamlamalar, elemanları arasında aynı anlamsal ilişkiyi göstermeyebilirler. *Elbise askısı* 'elbise asılan askı' anlamına gelirken, *duvar askısı* 'duvar asılan askı' anlamında değildir. Öyleyse, başlar ve onlara bağımlı parçalar arasındaki anlamsal bağlar çeşitlendirilebilir. Aşağıdaki sınıflandırma, benzerlerinin arasından Adams temel alınarak yapılmıştır:

1. Baş niteleyen için araç görevinde olabilir: *gas mask* 'gaz maskesi'.

2. Niteleyen baş ögesinin çalışma şeklini betimleyebilir: *computer game* 'bilgisayar oyunu'.

3. Baş yer tanımı yapabilir: *yüzme havuzu*.

4. Niteleyen başın geldiği ya da bulunabileceği yeri gösterebilir: *tarla faresi*.

5. Baş sebep gösterebilir: *gülme krizi*.

6. Niteleyen sebep gösterebilir: *silah korkusu*.

7. Niteleyen göstergesi 'sahip olan' anlamı taşıyabilir: *çirkin şans*.

8. Niteleyen baş ögesinin içeriğini / yapılış malzemesini belirleyebilir: *film festivali*.

9. Niteleyen baş ögesinin neye benzediğini gösterebilir: *tunç bilek*.

10. Niteleyen baş ögesinin ne hakkında olduğunu belirtebilir: *kimlik krizi*.

Tamlamaların Yapısı

Tamlamaların da türemiş sözcükler gibi bir içyapısı vardır. [*Sokak hayvanları barınağı*] yapısını oluşturan ögeler [*sokak*], [*hayvan*] ve [*barınak*] olmak üzere üç sözcük değildir. [*Sokak*] ve [*hayvan barınağı*] olmak üzere bir sözcük ve bir bileşikten de oluşmaz. Bileşenleri [*sokak hayvanları*] ve [*barınak*] ögeleridir.

YABANCI KAYNAKLI SÜREÇLER

Ödünçleme: Diller her zaman kendi kaynaklarını kullanarak sözcük yaratmazlar. Bazen de kendilerinde karşılığı olmayan sözcükleri, etkisi altında kaldıkları kültürlerin dillerinden **ödünçleme** yoluyla alırlar. Bazen diller arası bu alışveriş **ödünçlemeli çeviri** şeklinde gerçekleşir. Bu durumda, sözcükleri kaynak dilden alıcı dile olduğu gibi aktarmak yerine anadilde birebir çevirisi yapılır: İngilizce *natural gas* → doğal gaz.